

заступивши королеві¹ путь, зачинивши ворота Дунаєві, кидаючи тягарі² через хмари, суди судячи до Дунаю. Грози твої по землях течуть. Відчиняєш Києву ворота, стріляєш з батьківського золотого стола салтанів за землями. Стрільай, господине, Кончака, поганого кощія, за рани Ігореві, буйого Святославича!

А ти, Буй-Романе і Мстиславе?! Хоробра мисль носить ваш ум на діло! Високо пливеш на діло в своїй буєсті, як сокіл на вітрі ширяючись, хоча ти подоліти птицю буйством.

Під вашими шоломами латинськими залізни напорзи³, від них трісла земля: хинова, литва, ятвяги, деремела і половці покидали свої сулиці⁴ і похилили свої голови під ваші харалужні мечі. А от Ігореві притьмився соняшний світ!

Не з добра дерево листя поронило!

По Росі і по Сулі городи поділено, а Ігорєвого хороброго полку не воскресити!

Дін тебе, княже, кличе на побіду! Ольговичі хоробрі князі достигли у битві⁵.

Інгваре, Всеволоде і всі три Мстиславичі, не худого гнізда шестикрильці! Чи не побідними жербками розібрали ви собі волості? Що з ваші золоті шоломи, сулиці лядські і щити? Загородіть Степові ворота своїми гострими стрілами — за землю Руську, за рани Ігореві, буйого Святославича!»

X. Пісня про Всеславичів і Всеслава.

«Не тече Сула срібними струями к граду Переяславу. І Двина болотом тече тим грізним [колись] полочанам під криком поганих!

От тільки Ізяслав, Васильків син, позвонив своїми гострими мечами о шоломи литовські. Приборкав славу й діда свого Всеслава! Та й сам приборканий литовськими мечами, під червоними щитами, на кризавій траві, немов коло хати на кроваті [простягся]⁶.

І сказав йому один: „Дружину твою, княже, птиця крилами покрила, а звірі кров полизали!“

Не було тут брата [його] Брючислава, ані другого — Всеволода. Сам один [Ізяслав] зронив жемчужну душу з хороброго тіла через золотий нашійник!

Засумували голоси, поникло веселіє! Трублять труби городенські.

Ой, Ярославе, і всі внуки Всеславові! Понизьте вже стяги свої! Сховайте свої мечі пощерблені! Вже сьте вискочили з дідівської слави!

Ви своїми коромолами почали наводити поганих на землю Руськую, на багатство Всеславове. Через котору⁷ сталось насильство від землі Половецької!

¹ Королеві угорському.

² Вираз неясний; можливо, іде мова про великі тягарі, каміння, кидане з машин. Співець, як і літописець в посмертній характеристиці Ярослава, мабуть, хоче підчеркнути, що Ярослав, не охочий ходити походами, сидячи на своїм престолі, далеко, не тільки по сусідніх землях, але і «за землями», вміє досягти ворогів своїми військами.

³ Паперзи в ориг.— попр. паперси, толкують як залізни наперсники, броню; Срезневський (Матеріали для словаря) вказав північне *папорзок* — кістка плеча, отже — наплечники.

⁴ Списи.

⁵ Місце неясне, і взагалі ся строфа виглядає як перебита дописками-гласами.

⁶ Місце дефектне, неясне; про символіку його нижче.

⁷ Через вашу усобицю-коромолу.

На семім віці Трояновім верг Всеслав жереб о дівцю собі любу. Стис ногами¹ коня і доскочив града Києва, діткнувсь золотим ратищем золотого столу київського. Відти скочив лютим звірем² опівночі з Білгорода, повис у синій млі, рано вже³ відчинив ворота Новгородові і розшиб славу Ярославову.

Скочив вовком з Дудуток до Немиги. На Немизі снопи стелять головами, молотять цінами харалужними. На току життя кладуть, віють душу від тіла. Немиги криваві береги не добром були посіяні — посіяні кістьми руських синів⁴.

Всеслав князь людям судив, князям гради рядив, а сам вночі вовком бігав. З Києва до півнів добігав до Тмутороканя, великому Хорсові дорогу перебігав. В Полоцьку йому звонили рано заутреню, а він у Києві дзвін чув.

Та хоч і віща душа була в сміливім⁵ тілі, таки часто терпів біди. Йому віщий Боян ще давніше мудру примівку сказав: „Ні хитрому, ні проворному, ні як птах проворному суда божого не минути“.

Ой стогнати Руській землі, згадавши давніші добрі часи і давніших князів.

Того старого Володимира⁶ не можна було пригвоздити до гір київських. А тепер його стяги — одні стали Рюриковими, а другі Давидові. Та різно їх бунчуки віють!⁷ А на Дунаю списи співають⁸.

XI. Плач Ярославни.

«Чути голос Ярославни. Зозулею незнаємо⁹ кукує вона рано.

„Полечу,— рече,— зозулею по Дунаю! Обмочу бобровий рукав в Каялі ріці. Утру князеві криваві його рани на міцнім його тілі!“

Ярославна рано плаче в Путивлі на заборолі, промовляючи: „О вітре, вітрило! чому господине, так сильно вієш? Чому мечеш хинівські стріли на своїх легких крильцях на мого лада воїв? Чи тобі мало було горі під облаками віяти, леліючи кораблі на синім морі? Пощо, господине, ти моє веселіє по ковилю розвіяв?“

¹ «Клюками подпръ ся о кони». *Клюки* толковано як «хитрість». Се слово вживається в літописі в такому значенні. Та думаю, що простіше толкування Міллера, з болгар. — бедро.

² Себто вовком.

³ Се трудне місце: «утръ же возни стрикусы»; читають то «утръ — рано, то «утръже» — урвав, встроив; *стрикуси* — тарани, остроги і т. д.

⁴ Вся ся строфа про Немигу виглядає як додаток; речення «скочив» частіше зв'язують з попереднім, думаю, що непотрібно.

⁵ І вид.: *друзѣ*, попр. Міллера: *дръзѣ*.

⁶ «Старого Володимира» розуміють часто як Володимира Великого, але дальше ясно, що йде мова про Мономаха (його то стяги розділились в руках правників: одні стали Рюрикові, а другі — Давидові). Також думають, що тут щось пропало; але перехід можливий і при таких текстах.

⁷ Сею кінцевою строфою автор зв'язує пісню про Всеслава з попереднім закликком до князів і з основною ідеєю «Слова», що розділ князів причина нещастя таких, як Ігореве.

⁸ Сю неясну фразу часом відділяють і зв'язують з Ярославниним плачем. Мабуть, краще зіставити її на кінці сеї пісні: сили князів поділились, тим часом як на Дунаї бій і треба їх там.

⁹ Не помічена ніким.

Ярославна рано плаче в Путивлі на заборолі, промовляючи: „О Дніпре-Словутичу! Пробив еси кам'яні гори крізь землю Половецьку. Ти леліав¹ еси на собі Святославові насади² до війська Кобякового. Полелій, господине, мого лада до мене, аби не слала я до нього сліа на море рано!“

Ярославна рано плаче в Путивлі на заборолі, промовляючи: „Світле і пресвітле сонце, всім ти тепле і красне! чому ж, господине, простер ти своє гаряче проміння на воїв мого лада? В полі безводнім згагою зігнув еси їм луки, тугою їм тула заткав?“

XII. Утеча Ігоря.

«Приснуло море опівночі, ідуть туманні стовпи³ з мраками. Ігореві Бог показує путь з землі Половецької на землю Руську, к батьківському золотому столуі.

Погасли вечірні зорі. Ігор [ніби] спить — Ігор бдить⁴. Ігор гадкою поля міряє від великого Дону до малого Донця.

Кінь опівночі [став]⁵. Овлур свиснув за рікою — дає князеві розуміти.

Князя Ігоря нема! Кликнули⁶. Стукнула земля, зашуміла трава, вежі половецькі захиталися.

А Ігор князь поскочив горностаєм в очерет, білим гоголем на воду. Кинувсь на борзого коня, і скочив з нього босим⁷ вовком, і побіг к луку Донецькому.

Полетів соколом під імглами, побиваючи гусі та лебеді на снідання, на обід і на вечерю.

Як Ігор соколом полетів, так Овлур вовком побіг, обтрясаючи собою холодну росу. Бо підірвали своїх борзих коней.

Донець рече: „Князе Ігорю! Не мала тобі хвала, а Кончакові досада, а Руській землі веселія“.

Ігор рече: „О Донче, не мала й тобі хвала, що леліав князя на хвилях, стелив йому зелену траву на своїх срібних берегах, одягав його теплою імглою під тінню зелених дерев. Ти стеріг його гоголями на воді, чайками на струях, чернядю на вітрах“.

Не така, — рече, — була річка Стугна. Та хоч худу струю мала, але, пожерши чужі потоки і струї і розширившись на устю, молодого князя Ростислава замкнула на дні при темнім березі⁸. Плачеться мати Ростиславова по молодім князі Ростиславові. Засмутились цвіті від жалощів і дерево з туги до землі похилилось.

Не сороки то затріскотіли: слідом Ігоревим їде Гза з Кончаком.

Тоді ворони не граяли, галки замовкли, сороки не тріскотіли, по лозині тільки повзали. Дятли стуюм путь к ріці показують. Соловії веселими піснями світ заповідають⁹.

¹ Колисав, несучи на собі.

² Човни.

³ «Сморци» — попр. «смерчи, смерчі».

⁴ Не спить.

⁵ В оригіналі дієслова бракує; дехто переносить сюди даліше «кликну».

⁶ В ориг. отсе: «кликну».

⁷ Мб. сірим, як вище про ворон.

⁸ Приймаю поправку Вяземського — Потебні. В I вид.: «Днѣпръ темнѣ березѣ», тому більшість читає, що Ростислава «затворив Днѣпро». Але тоді докір Стугні, що утопила Ростислава, лишається недоговорений.

⁹ Образ загальної радості природи з Ігорового повороту і спочуття: зловіщі птахи мовчать, доброзичливі помагають і виявляють радість.

Мовить Гзак Кончакові: „Коли сокіл до гнізда летить, соколичка розстріляємо своїми золоченими стрілами“¹.

Рече Кончак Гзі: „Коли сокіл до гнізда летить, ми сокола опутаємо красною дівчиною!“

Одказав Гза Кончакові: „Коли опутаємо красною дівчиною, не буде нам ні сокіля, ні красної дівчини, і почнуть нас бити птахи в полі половецькім“.

Закінчення.

«Сказав Боян, піснотворець старих часів [Святослава, Ярослава, Олега та коганевої хоти]: „Тяжко тобі, голові без плечей, зло тобі, тіло, без голови“². Так Руській землі без Ігоря.

Та сонце вже світить на небі — Ігор князь в Руській землі.

Дівці поють на Дунаї — в'ються голоси через море до Києва.— Ігор їде по Боричеву до святої Богородиці Пирогошої³.

Краї раді, городи веселі!

[А нам,]⁴ проспівавши пісню старим князям, потім і молодим заспівати славу: Ігореві Святославичу, Буй-турові Всеволодові, Володимирові Ігоревичеві:

Здорові, князі і дружино, що побороете за християн поганські полки!

Слава князям і дружині.

Аминь⁵».

Форма «Слова». Як бачимо, неважаючи на більш ніж столітню працю над «Словом» палеографів, лінгвістів, фольклористів та істориків, читається його текст і досі місцями тяжело, навіть дуже. Підчеркую — місцями, бо знов єсть багато таких місць, що виглядають немов тільки що проспівані, з захованням ритму, з явними прикметами первісної поетичної фактури. Чим пояснюються отсі темні плями в тексті і така неоднотайність його: сорозмірна ясність і гладкість в одних частях, такі чорторії в других? Одні дослідники були схильні валити се на перших видавців «Сло-

¹ Розмова йде про Ігорового сина, що лишивсь у половців, і Гза його радить убити, а Кончак оженити, що й сталося.

² Се одно з найтрудніших місць. В І вид. і копії цариці: «Рекъ Боянъ и ходы на Святъславля пѣтворца стараго времени Ярославля Ольгова Коганя хоти». Перечислення князів (оспівуваних ким? Бояном чи автором Слова, не ясно) можна вважати в цілості чи в часті глаголю. Забелін свого часу здогадувався, що тут стоїть ім'я другого старого поета — Ходына (тому двійне число: «пѣс[н]творца»). Міллер поправив на «исход», закінчення поеми. Деякі «хоти» поправляють на «хоть и» і читають: «Хоч тяжело голові без плечей» і т. д. Про обставини, до яких може належати ся Боянова фраза, див. вище.

³ Ікона Богородиці, принесена з Греції купцем Пирогошою і поставлена в церкві на Подолі, — перед нею Ігор хоче зложити подяку за визволення.

⁴ Додаю сі слова для зв'язку гадок.

⁵ Сей «аминь» досить займав дослідників: чи він належить до первісного тексту? Деякі читають: «а дружині аминь». Але а тут не представляє, а лучить.

ва», що в деяких місцях не вміли собі дати раду. Інші толкували се тим, що сама копія збірника № 323 була дуже непоправна. Треті йдуть даліше і припускають плутанину, неясності, механічні, невідладжені сполучення в самім архетипі. Се резонно, бо самими помилками в читанні чи переписувача збірника чи видавців не можна витолкувати всі механічності і нелогічності в частях зовсім ясних щодо своєї букви. От тут і виникає питання про архетип. Що лежить в основі нинішнього тексту «Слова»: чи автентичний текст автора, чи якась чужа запись усного тексту? Се питання рішається в залежності від того, чи вважати «Слово» твором чисто книжного походження, яке писалось автором для читання, чи усної репродукції, чи твором, співаним з пам'яті, положеним на письмо аж пізніше, самим автором, чи іншою особою.

Одним з найбільш рішучих оборонців книжного походження слова був Максимович. Для нього, як ми бачили, се твір від початку писаний, задуманий і виконаний літературно, як яка-небудь модерна поема в історичнім, старосвітським стилі (див. вище). Потєбня висловлювався вже не так рішуче: «Подібно, як багато інших, і я вважаю «Слово» твором індивідуальним і письменним. Виходячи вже з признаної, напр., Максимовичем потреби деяких перестановок, я прийшов до здогаду, що в «Слові» багато непотрібного, багато стоїть не на своїм місці. Здається, що копія, яку маємо в виданні 1800 р., веде свій початок від чорного рукопису (брульону), писаного автором або з його слів; він мав приписки на маргінезах, замітки для пам'яті, поправки, супроти котрих переписував (може, з кінця XIII або початку XIV в.), був в трудності, не знаючи куди їх поставити. Для самого автора могло бути неясним, котрі з ампліфікацій первісного тексту будуть потрібні, а котрі будуть зайві при останній редакції, яка до нас не дійшла або й зовсім не здійснилась. Крім того, здається, в текст включено глоси переписувача або й не одного переписувача.

Новіший дослідник «Слова» проф. Владимирів, також прихильник книжності слова, висловлюється ще менше рішуче. Раз він говорить про нього як «твір старого руського літерата», що сам власноручно записував на хартію своє «Слово». На іншій сторінці підчеркує, що воно саме зветься «піснею», складається з безсумнівних старих пісень або їх уривків, «але записане як книжний твір» і мусило прикраситись звичайними взірцями «повісті слова». «Здається, наше „Слово“ не повість, не книжне оповідання, а народна пісня». Але «ледве чи можна вдоволитись здога-

дом, що „Слово“ було тільки записане з уст співців»; «Коли оповідання чи пісні існували окремо, то авторові „Слова“ належить заслуга їх об'єднання, зведення до одного плану — се об'єднання робилось за поміччю заспівів, припівок, книжних переходів від одної частини до інших». «Рука книжника в захованім тексті „Слова“ безсумнівна. Се був письменник обчитаний в літописах, в хронографах і взагалі в слов'яно-руській перекладеній літературі». «Се був автор, що використав дуже різnorodний матеріал, між іншим книжні вирази і способи»¹.

В сих ваганнях між чисто книжним, «літературним» твором і піснею явно видиться компроміс між твердим трактуванням «Слова» як книжної, «штучної» поеми, таким, яке бачимо у Максимовича, Вяземського або Вс. Міллера, і такою ж рішучою оцінкою його як пісні «безграмотного співця», яку дав свого часу Буслаєв. А під сим лежить, на мій погляд, справедливе почуття, що при всіх елементах книжності, тісних зв'язках з книжною, повістивою літературою, які виступають у «Слові», її мозаїчність, різноплановість, «розтікання» по різним темам все-таки доволі трудно звести до глос чи паралельних варіантів, пороблених на письмі автором «Слова». З двох можливостей — трактування «Слова» як купи поетичних нарисів, полишених автором в стані сировім, не зведених до одної цілості, і розуміння його як пізнішої записі пісень і імпровізацій, об'єднаних деякими подібностями тем, дещо припасованих до себе «книжними переходами» записувача, але не зтоплених в одній поетичній масі,— ся друга здається мені більш здатною витолкувати нам особливості того тексту «Слова», який ми маємо.

Проти такої гадки, що сей текст — то пізніша запись пісні, чи пісень, підношено особливо такий аргумент, що, мовляв, пам'ять не могла б задержати в такій докладності стільки імен і подробиць маловизначних подій 1180-х років. Се почасти справедливо, але тільки почасти, бо тих імен і конкретних подробиць не так уже багато і в свідомих дружинних кругах така традиція в доволі свіжій і докладній формі могла триматись два-три покоління, так, як тримались, скажім, пісні Бояна. Тим часом нема ніякої потреби припускати, щоб пісні на тему Ігорового походу були записані доперва по п'ятдесяти чи сто літах. Досить прийняти, що по п'яти-десяти літах не сам поет, а хтось інший почав зводити варіанти пісень, які співались на сю тему,— з того вповні могли повиходити всі ті неясності, непослідовності,

¹ Древняя русская литература, с. 298, 306, 308, 310, 311.

відбігання від теми і вставки сторонніх епізодів і тем, які так виразно виступають у нинішнім тексті.

Але чи «Слово» має виразні вказівки того, що воно призначалося для рецитації, для співу? Це приводить до питання про його зверхню форму.

Вже в 1812 р. Ол. Остенек-Востоков, талановитий славіст, який, може, перший розгадав секрет народного східнослов'янського вірша, заявив в своїй студії «Опытъ о русскомъ стихотвореніи», що йому вдалось «безъ всякой принужденной растяжки» поділити «Слово» на «довольно равные и мѣрные періоди или стихи», і дав взірєць такого поділу, щоправда, якраз у найбільш невдячній, з сього погляду, вступній часті «Слова». Ще більш рішучо висловлювався в сім напрямі Полевой, для нього «размѣръ явень», «треба тільки пам'ятати, що рахувати тут треба не стопами, і ви зараз зрозумієте його різnorodну співучу музикальність». В такій оцінці виходив він з аналогій з великоруськими вірцями, неримованими і взагалі в ритмічній будові далеко свободнішими, ніж українські.

Максимович, виходячи з аналогій з українськими піснями і думами (зв'язь «Слова» з думами він зазначив зараз же без вагання), був збентежений бідністю рим «Слова», дуже рідкою в порівнянні з українською усною поезією. Тому він бачив у «Слові» «гармонійний свободний рух мови», «окремими, різnorodними хвилями», і тільки місцями «серед них вириваються справжні вірші, іноді одномірні, іноді навіть суголосні між собою, асоновані на одну риму по кілька»,— і наводив приклади такого дієслівного римування. Правдоподібно, з таких же міркувань виходив і Куліш, вважаючи первісну поетичну форму слова покаліченою і деформованою якимсь північним книжником, і пізніше аналогічний погляд висловив Житецький, уважаючи нинішнє «Слово» прозовою перерібною пісні, зробленою самим автором для літопису.

Разом з сим не переривались проби представити сей текст в поетичній формі: ритм, який так виразно відчувався в нім місцями, непереможно попихав до таких зусиль. При тім одні силувались, за поміччю різних переставлювань і натягань, надати текстові тонічний розмір, поділивши на хореїчні, ямбічні, дактилічні стопи, і сі проби (до них належить також проба Партицького) не мають ніякої вартості, бо такого розміру «Слово» не могло мати. Раціональніші були проекти поділу по синтактичному принципу, приймаючи за основу граматичне речення, в дусі народної поезії. Свого часу зробила приємне враження така проба Гербеля, що поруч свого віршованого перекладу надруку-

вав, кирилицею, оригінальний текст, поділений на вірші, відповідно вказівкам Востокова і Максимовича. Максимович похвалив сю розбивку, але завважив, що, на його погляд, вірші занадто подроблено. Роблячи сю замітку, Максимович мав на увазі віршову будову дум і з такого погляду зробив потім поділ тексту «Слова» Ю. Тиховський, притримуючися лисенківського поділу дум на вірші і даючи відповідно тому перевагу віршам довгим, на його взір¹. Аналогія «Слова» з думами за сей час була прийнята в українських кругах: Антонович і Драгоманов у своїм корпусі історичних пісень характеризували їх як неримовану українську думу XII в.; таку ж характеристику дав «Слову» Ягич в своїй студії про слов'янські пісні. Отже, проба Тиховського вповні відповідала поглядам на «Слово» як на прообраз думи.

Справедливу осторогу проти такого підтягання старої нашої ритміки, «Слова» зокрема, під думу, висловив Франко, висуваючи принцип м у з и к а л ь н о -синтактичної стопи як підстави ритму. В сім ішов він за поглядами Потебні, висловленими в його монументальній праці про українську обрядову пісню, але вважав його концепцію остільки неповною, що вона не рахувалася з строфічною будовою. По гадці Франка, староруська поема будувалася строфічно — свобідніше від строфічної будови античної або нової європейської поезії, але «далека була і від тої безформності, до якої дійшов поетичний речитатив у козацьких думках». По аналогії Франко відсилав до старогерманської поезії².

Інакше підійшов до справи В. Бирчак в своїй студії «Візантійська церковна пісня і „Слово о полку Ігоревім“», 1910. Новіші студії над грецькою гімнологією навели його на гадку трактувати «Слово» як рід грецького церковного канону щодо форми³, і він в згаданій праці дав пробу поділу «Слова» на пісні і строфи, зложені з різних комбінацій терцин і квартетів, на взірець грецького канону. Стримався при тім від усяких поправок і змін проти видання 1800 р., і тому не міг досягнути повного паралелізму в будові строф тої самої пісні, що характеризує візантійський канон. В ві-

¹ Прозою или стихами написано «Слово о п[олку] Иг[ореве]». — К[иевская] Старина, 1893.

² Слово о Лазаревъ воскресеніи.— Записки львівські, т. 35, 1899, с. 32.

³ Свого часу Апол. Майков, визначний російський поет, в своїх замітках про «Слово» (при перекладі його, опублікованім 1870 р.), висловивсь про «Слово», що се «поема писана мерною прозою, приспособлявшея къ пенію по образцу церковныхъ каноновъ и псалмовъ», але ся гадка, здається, зісталась невідома д[окто]ру Бирчакові.

зантійським каноні пісні мають різну конструкцію, але в тій самій пісні строфи мають однакову будову; в «Слові» ж сього нема, і д[окто]р Бирчак здогадується кінець кінцем, що «або форма дружинної пісні оперлася ще на якімсь іншим роді форми візантійської поезії, або, що більше правдоподібне, що на основі форми візантійської церковної пісні розвинулася у нас оригінальна, більше свобідна будова, що більше відповідала духові молоді староруської культури».

Проти сього погляду, як я мав нагоду згадувати, доволі різко виступив Ф. Коlessа в своїй студії «Про генезу українських народних дум», 1921. Підчеркуючи «наскрізь світський характер» «Слова» у протиставленні до тодішньої літератури з церковною «закраскою», він настоює, що «об'яснення віршової будови «Слова» треба шукати між творами народної поезії», і як таку старшу, а «Слову» найближчу форму народної поезії, вказує похоронні голосіння. Вважаючи неправдоподібним принцип схематичної строфічної будови при свобідній речитативній формі, яка характеризує голосіння, з одного боку, «Слово» і думи — з другого, він уважає «Слово» за «зложене нерівномірними стихами, що творять більші і менші групи, подібно як у голосіннях і думах, що лучаться з собою на основі паралелізму і риторичного риму» (с. 112).

Се, розуміється, не виключає впливів на розвій таких речитативних поетичних форм з боку церковної поезії, як се признає до певної міри й сам Ф. Коlessа, пригадуючи тези своєї ранішої праці, що паралелізм і риторичний рим наших творів, «Слова» і дум в тім числі, творять «дзвено, яке лучить українські народні думи й пісні з народною поезією південних й інших слов'ян та візантійською церковною піснею». Думаю, що се належить сказати тільки більш рішучо. Вище я підніс широкі аналогії між нашим старим героїчним стилем і церковною поезією, які промовляють за широкими в п л и в а м и її, і то якраз на рецитаційній формі нашої героїчної поезії.

Не повторюючи сказаного там (I, 98) про потребу дальших студій для вислідження сих взаємин, я зазначу тут тільки, що теж не вірю в можливість розложити «Слово» від початку до кінця в систему строф чи віршів по якому-небудь ключу — не тільки візантійському, але й світському. Ті сумніви, які мали щодо ритму «Слова» такі добрі знавці української поезії, як Максимович, Куліш, Житецький, почувуючи, що місцями в тексті ритм рішуче переривається, не йде,— я вважаю справданим (лишаючи на боці їх гадки про деформацію).

Я думаю, що «Слово о полку Ігоревім» спочатку спі-валось, так само, як Боянові пісні, на взір котрих воно складалось. Я зазначив се вже вище, що образ Бояна, як він покладає свої віщі персти на струни, освітуючи князів, трудно вважати чистою артистичною метафорою. Перед нами таки дійсно співець, який дійсно співає перед князями, акомпаніюючи свій спів пригравкою. Автор «Слова» бере собі його за взірець, тільки хоче більш притримуватись ре-альних подій, не розтікаючись по Бояновим замишленням. Він творить для співу теж, очевидно, чи творив, імпровізу-вав, співаючи. Але текст, який маємо, явно перебитий про-заїчними місцями. Як їх толкувати? Чи вони з'явилися при записі різних варіантів пісні іншою людиною, котра не схо-тіла чи не встигла привести до однакості ритмічної си-стеми таких місць — рубців, де сходились різні варіанти? Чи се, дійсно, наслідки калічення пізнішими книжниками старого тексту різними дописками або парафразами?

Вище я вказав ще одне можливе об'ясування — се ще при співі, а краще сказати — рецитації такої старої пісні, ритм сеї рецитації умисно понижався, і вона переходила в про-зове, ледве акцентоване ритмом декламування. Порівню-ючи «Слово о полку Ігоревім» зі «Словом о Законі і Бла-годаті» і з проповідями Кирила, бачимо виразні аналогії в їх ритмічній будові. Зазначені риторичним ритмом місця чергуються в них з місцями чисто прозовими, позбавленими всякого ритму, і можна думати, що автори умисно не хочуть занадто екзальтувати читача такими ритмічними засоба-ми — вони вживаються тільки від часу до часу, для підне-сення настрою такими скандованими тирадами. «Слово о полку Ігоревім», очевидно, іде далеко дальше в напрямі ритмічної рецитації. Але хто зна, чи автор його теж не вважав потрібним чергувати місця з сильнішим і слабшим ритмом і відповідним музичним супроводом. Вже раніше, говорячи про мішанину, прозово-віршову форму деяких ка-зок, я згадав про аналогічні явища в старім епосі різних народів. Так, напр., французька «співомовка», *cantefable* про Окасіна і Ніколету, поч. XIII в., складається з чергованих прозових і поетичних частин: партії, де переважає елемент ліричний, уложені в формі віршовій, більш епічні — прозо-ві; проза переходить безпосередньо в пісню, і навпаки, але іноді виходять при тім і повторення. «Едда» старшої редак-ції складається також з партій прозових і віршових, і Мі-ленгоф вважав се первісною формою, а ті пісні, які мають однакостайну віршову будову, признавав роботою пізніших редакторів. Так само ірландські епічні записи мають мі-шану форму: віршовані головно ліричні і драматичні партії,